

Piotr Papiernik, Rafał Brzejszczak, Joanna Wicha

Osadnictwo społeczności młodszej epoki kamienia

W czasie ratowniczych badań wykopaliskowych w Krzyżanówku odkryto stosunkowo liczne i zróżnicowane źródła archeologiczne, które należy łączyć z młodszą epoką kamienia. Wśród nich wyróżniono materiały kultury pucharów lejkowatych (dalej KPL), kultury ceramiki sznurowej (dalej KCSz) oraz kultur strefy leśnej.

Osadnictwo kultury pucharów lejkowatych

Do pozostałości osadnictwa kultury pucharów lejkowatych, w sumie zaliczono 1717 fragmentów ceramiki (tabela 1), część materiałów krzemianych (por. P. Papiernik, Materiały krzemienne, w tym tomie) oraz 17 obiektów zagłębionych w podłoże stanowiska (tabela 1, 12; ryc. 116). Źródła te zlokalizowano przede wszystkim w środkowej części obszaru badanego wykopaliskowo, gdzie występują na powierzchni około 1,5 ha (ryc. 10).

Charakterystyka źródeł KPL

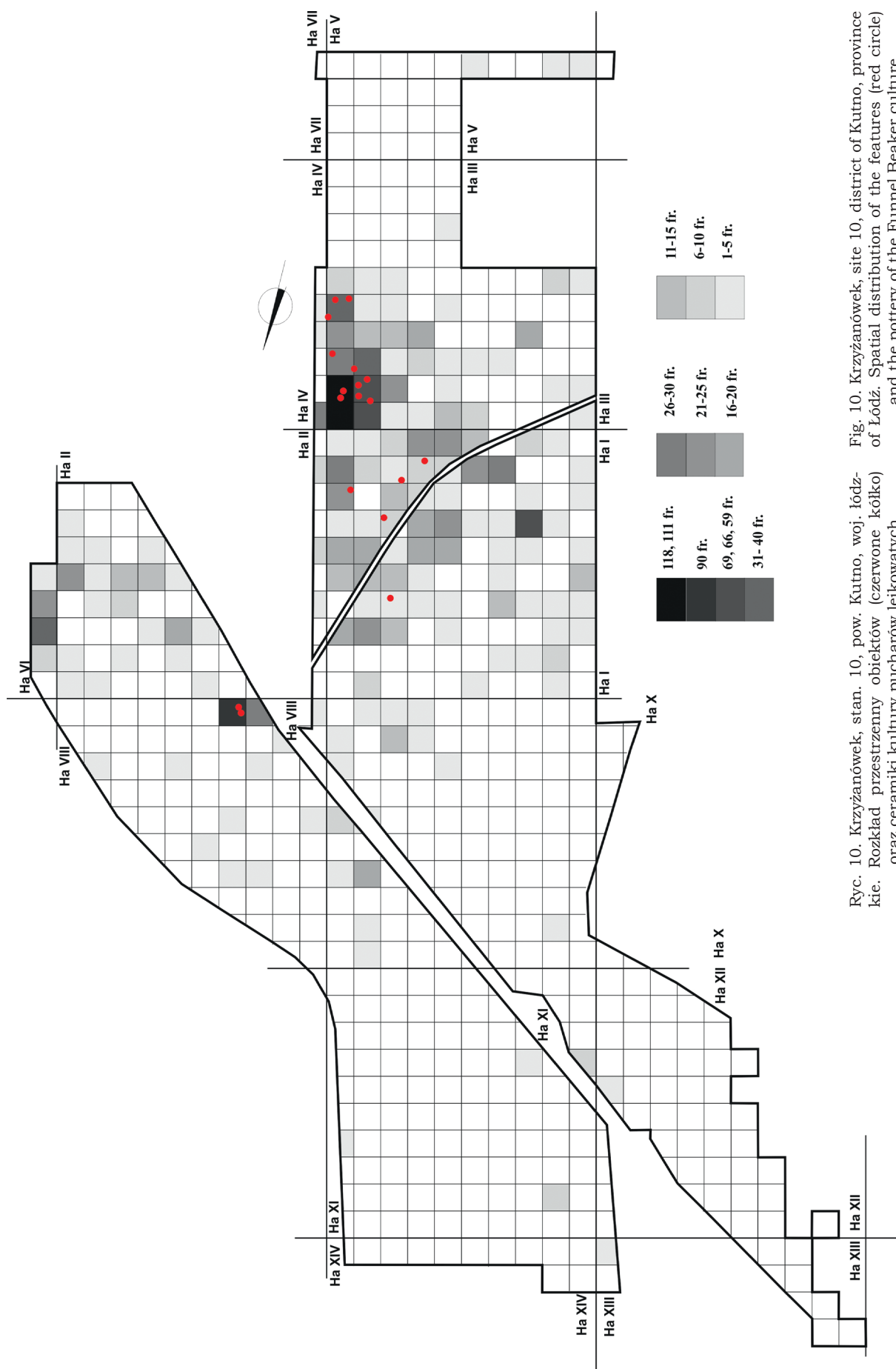
Obiekty

Na stanowisku zarejestrowano 17 obiektów wziemnych, które z pewnymi zastrzeżeniami można łączyć z osadnictwem KPL (tabela 12; ryc. 116). Omawiane struktury, na poziomie wyróżnienia cechowały się zróżnicowanymi kształtami, od kolistego poprzez owalne (ryc. 11: 1, 3, 4, 6; 12: 2) do nieregularnych (11: 2, 5; 12: 1, 3) i rozmiarami, od 42 × 42 cm do 267 × 184 cm i 265 × 262 cm (tabela 12). Przekroje obiektów zazwyczaj nieregularne (ryc. 11: 1, 2, 5; 12: 3), rzadko nieckowate (ryc. 11: 3, 6; 12: 2) lub wannowate (ryc. 11: 4; 12: 1). Wypełniska o niewielkiej miąższości (od 12 do 66 cm – tabela 12) tworzyły piaszczyste i próchniczne nawarstwienia o zróżnicowanej kolorystyce, od szarej do brunatnej (tabela 12). W obiektach nie zarejestrowano diagnostycznych materiałów lub dodatkowych struktur pozwalających na określenie ich pierwotnego przeznaczenia. Należy zatem traktować je jako jamy o nieokreślonym charakterze.

Podstawą przyporządkowania chronologicznego obiektów były materiały ceramiczne odkryte w ich wypełniskach. W przypadku 14 jam zinwentaryzowano fragmenty naczyń należące tylko do KPL. Są to jednak zbiory ubogie, liczące zaledwie od 1 do 28 ułamków. Aż w 9 jamach zarejestrowano poniżej 10 fragmentów ceramiki KPL (tabela 1). Obecność nielicznych źródeł oraz nieokreślony charakter obiektów wzbudza wątpliwości co do prawidłowego określenia ich chronologii. Być może część jam jest związana z osadnictwem młodszym niż KPL (np. kultury trzcinieckiej) lub nawet powstała w wyniku nowożytnej działalności gospodarczej. W takiej sytuacji materiały omawianej kultury odkryto by na wtórnym złożu, jako przypadkowy element zasypisk niektórych obiektów. W przypadku 3 jam, poza nielicznymi uławkami ceramiki KPL, zinwentaryzowano również pojedyncze fragmenty naczyń KCSz (tabela 1), co również utrudnia ich prawidłową interpretację chronologiczną.

Większość obiektów łączonych z KPL odkryto we wschodniej części III hektara, gdzie można wyróżnić dwa wyraźne zgrupowania (ryc. 10, 116). Pierwsze, zlokalizowane w arach 2, 3, 11 – 13, tworzą obiekty 73, 291, 292, 296, 308, 342, a drugie w arze 5 – jamy 360, 363, 364. Jak się wydaje obiekty te wskazują na funkcjonowanie osady KPL w tej części stanowiska. Być może zgrupowania te są związane z dwoma mniejszymi jednostkami zasiedlenia, np. w typie zagród (A. Pelisiak 2003), co znajduje potwierdzenie w stosunkowo dużym nagromadzeniu fragmentów naczyń odkrytych w ich otoczeniu (ryc. 10). Wśród nielicznych materiałów ceramicznych zarejestrowanych w jamach (tabela 1) wyróżniono tylko dwa ułamki diagnostyczne w postaci ucha (ryc. 15: 3) i brzegu zdobionego prostokątnymi odciskami stempla, które należy łączyć z fazą wiórecką KPL (ryc. 15: 10).

Obiekty łączone z KPL odkryto jeszcze w innych częściach wykopu, głównie w hektarze I (ryc. 10, 116). W przypadku dwóch jam zarejestrowanych obok siebie w arze 70, hektara VIII, należy sądzić, że pochodzą one z tej samej fazy osadniczej, ponieważ odkryto w nich fragmenty tego samego naczynia.

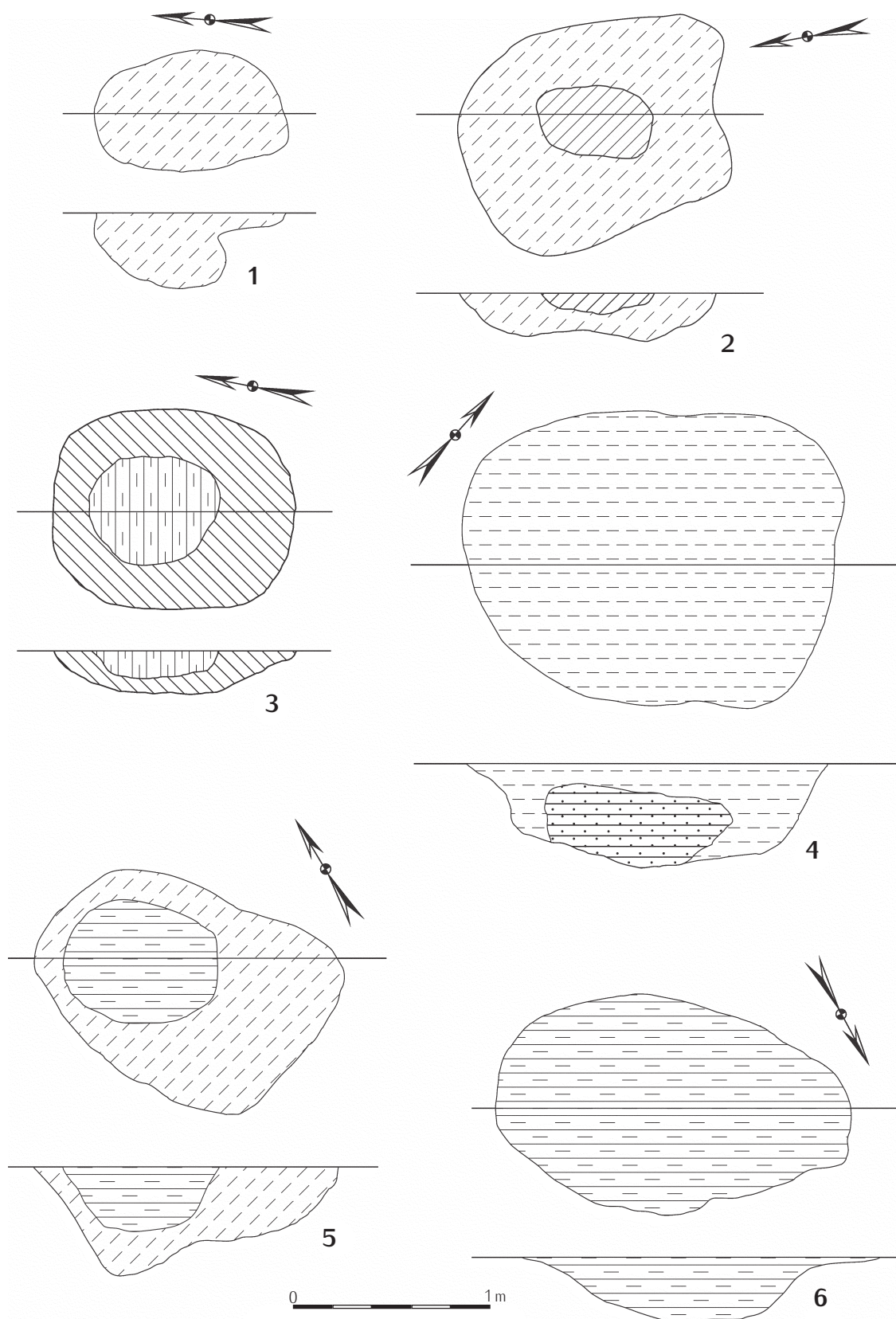
Ryc. 10. Krzyżanówek, stan. 10, pow. Kutno, woj. łódzkie. Rozkład przestrzenny obiektów (czerwone kółko) oraz ceramiki kultury pucharów lejkwatych.

Fig. 10. Krzyżanówek, site 10, district of Kutno, province of Łódź. Spatial distribution of the features (red circle) and the pottery of the Funnel Beaker culture.

Tabela 1. Zbiorcze zestawienie ceramiki KPL

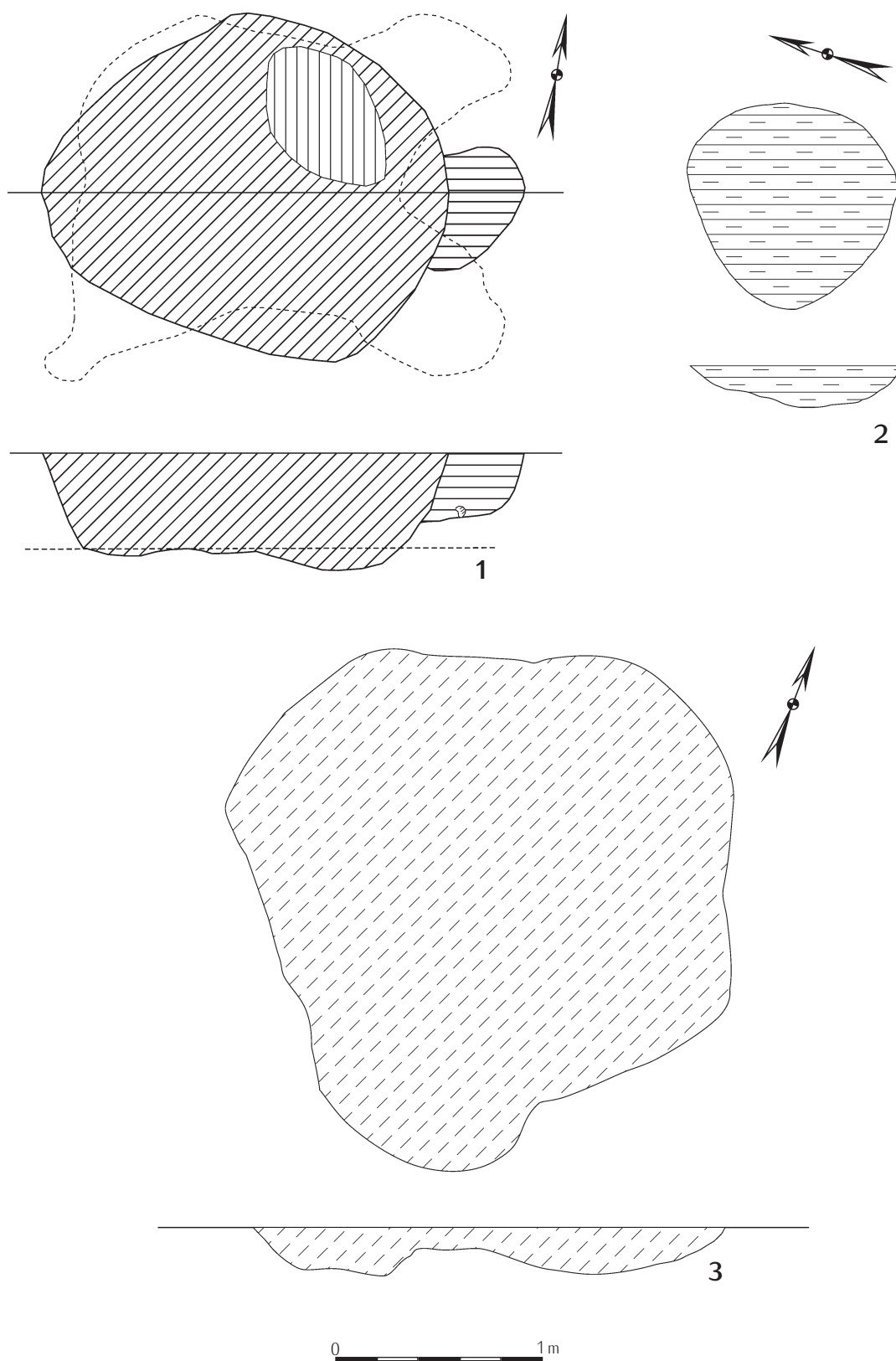
Lokalizacja	Brzegi				Brzuśce				Dna	Ucha	łyżki	Prześliki	Inne	Razem	Uwagi	
	niezdobione		zdobione		niezdobione		zdobione									
	44	10	10	44	516	2	10	1								1
Ha I	warstwy eksploracyjne															
Ha I	obiekt 60				1										1	
Ha I	obiekt 105				1										1	
Ha I	obiekt 121				5										5	
Ha I	obiekt 129				1										1	obiekt KT
Ha I	obiekt 174				25										25	
Ha I	obiekt 225 A				1										1	
Ha II	warstwy eksploracyjne	6	1		109			3							119	
Ha II	obiekt 478				3										3	obiekt KT
Ha II	obiekt 580				1										1	obiekt KT
Ha III	warstwy eksploracyjne	17	7		533	2	12	3				1			575	
Ha III	obiekt 44	1			1										2	obiekt KT
Ha III	obiekt 45				1										1	obiekt KT
Ha III	obiekt 73				10										10	
Ha III	obiekt 286	1			10			1							12	
Ha III	obiekt 291	1			14										15	1 fr. cer. KCSz
Ha III	obiekt 294				3										3	
Ha III	obiekt 295	1													1	obiekt KT
Ha III	obiekt 308				7										7	
Ha III	obiekt 342				3										3	
Ha III	obiekt 344		1		4										5	
Ha III	obiekt 360		1		3										4	
Ha III	obiekt 363				3										3	1 fr. cer. KCSz

Lokalizacja	Brzegi				Brzuśce				Dna	Ucha	Łyżki	Prześliki	Inne	Razem	Uwagi
	niezdobione		zdobione		niezdobione		zdobione								
Ha III						4								4	1 fr. cer. KCSz
Ha IV		2				23		1	1					27	
Ha IV		1				1								2	obiekt KT
Ha V						7								7	
Ha VI		8				49	1	3		1				62	
Ha VI		1				4								5	obiekt KT
Ha VI						1								1	obiekt KT
Ha VI						2								2	obiekt KT
Ha VI						1								1	obiekt KT
Ha VIII		4				83		1	1		1			90	
Ha VIII						18								18	
Ha VIII						28								28	
Ha VIII						1								1	obiekt KT
Ha IX		2				57		1	5	1				67	
Ha XI						14		1	1	1				18	
Ha XII								1						1	
Ha XIII						1								1	
Ogółem		89	22			1549	5	33	13	4	1	1	1	1717	

Ryc. 11. Krzyżanówek, stan. 10, pow. Kutno, woj. łódzkie. Plany i profile obiektów łączonych z KPL. 1 – Ha I, Ar 27, obiekt 60; 2 – Ha I, Ar 39, obiekt 105; 3 – Ha I, Ar 29, obiekt 121; 4 – Ha I, Ar 25, obiekt 225A; 5 – Ha III, Ar 12, obiekt 294; 6 – Ha III, Ar 2, obiekt 308.

Fig. 11. Krzyżanówek, site 10, district of Kutno, province of Łódź. Maps and cross-sections of features connected with the Funnel Beaker culture 1 – Ha I, Are 27, feature 60; 2 – Ha I, Are 39, feature 105; 3 – Ha I, Are 29, feature 121; 4 – Ha I, Are 25, feature 225A; 5 – Ha III, Ar 12, feature 294; 6 – Ha III, Are 2, feature 308.

Ryc. 12. Krzyżanówek, stan. 10, pow. Kutno, woj. łódzkie. Plany i profile obiektów łączonych z KPL. 1 – Ha III, Ar 2, obiekt 286; 2 – Ha III, Ar 3/13, obiekt 342; 3 – Ha III/IV, Ar 5/95, obiekt 363.

Fig. 12. Krzyżanówek, site 10, district of Kutno, province of Łódź. Maps and cross-sections of features connected with the Funnel Beaker culture 1 – Ha III, Are 2, feature 286; 2 – Ha III, Are 3/13, feature 342; 3 – Ha III/IV, Are 5/95, feature 363.

Ceramika

Materiały ceramiczne KPL, w zdecydowanej większości odkryto w tzw. warstwie kulturowej, przede wszystkim w hektarze I i III, gdzie tworzyły jedną, ale wielocentryczną strefę występowania, z nasyceniem materiałów do 118 fragmentów na jednym arze (por. ryc. 10). Ponadto ułamki naczyń tej kultury odnotowano pojedynczo lub w mniejszych grupach w różnych częściach wykopu, szczególnie w części wschodniej zbadanego obszaru. Tylko niewielką część omawianego zbioru (144 fragm.) odkryto w obiektach ziemnych łączonych z KPL (tabela 1).

Rozkład przestrzenny omawianych materiałów wskazuje, że pozostałości osadnictwa KPL znajdują się również poza wykopem. Należy tu wskazać przede wszystkim nieprzebadaną część hektara II i IV. Fragmenty naczyń KPL zarejestrowano również w czasie badań nieinwazyjnych stanowiska. Ich lokalizacja wskazuje, że osadnictwo omawianej kultury funkcjonowało również na wschód od wykopu archeologicznego. Możliwe jest, że materiały ceramiczne odkryte w granicznych arach hektara VI mogą stanowić peryferie pozostałości osadnictwa KPL zajmującego niewielką kulminację terenu położoną we wschodniej części stanowiska (por. R. Brzejszczak, J. Wicha. w tym tomie).

Ceramika KPL jest bardzo rozdrobniona, tylko nieliczne ułamki swoim największym wymiarem przekraczają 5 cm. Tak znaczny stopień fragmentaryzacji materiałów, w istotny sposób ograniczył możliwość przeprowadzenia analizy, szczególnie w zakresie typologii, morfologii i zdobnictwa naczyń oraz cech mikromorfologii elementów charakterystycznych.

Do produkcji naczyń z reguły stosowano typową dla KPL recepturę gliny z udziałem domieszki schudzającej w postaci drobno- i średnioziarnistego tłucznia ceramicznego, czasem i piasku, dodawanej w ilości małej lub średniej. W materiale widoczna jest również grupa kilkudziesięciu fragmentów, które pochodzą z pojemników wytworzonych z gliny bez widocznej makroskopowo domieszki schudzającej. Jak się wydaje, większość z nich można identyfikować z uławkami amfor i naczyń miniaturowych. Powierzchnie odkrytych fragmentów są silnie zniszczone, tym niemniej należy odnotować tylko sporadyczne występowanie chropowacenia. Ułamki o tak przygotowanej powierzchni zewnętrznej odkryto m.in. w arze 77 hektara I i hektarze VI oraz w otoczeniu obiektów 911 i 912. Chropowacenie zaobserwowano również na fragmentach naczynia szerokootworowego zaopatrzonego w listwę plastyczną, wyeksplorowanych w arze 50 hektara I (ryc. 14:7).

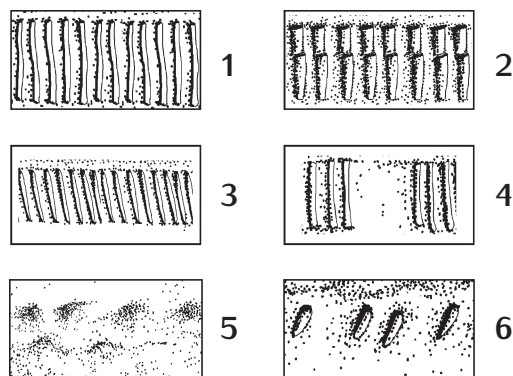
W zdecydowanej większości, odkryte ułamki KPL należą do pojemników średniościennych (7 – 9 mm – 79,2% fragmentów), przy wyraźnym udziale cienkościennych (2 – 6 mm – 14,3% fragmentów) i niewielkim grubościennych (powyżej 9 mm – 6,5% fragmentów). Powyższa statystyka wyróżnia inwentarz z Krzyżanówka wśród zespołów KPL z terenów sąsiednich, Kujaw i Pojezierza Gostynińskiego (por. np. P. Papiernik, M. Rybicka 2002, tabela 1; S. Rzepecki 2004, tabela 11). Nadreprezentacja fragmentów pochodzących od naczyń średniościennych przy niedoszacowaniu grubościennych, może być związana ze specyfiką funkcjonalną pozostałości osadnictwa KPL, zbadanych tylko w pasie autostrady.

Podczas przeprowadzanej analizy, mimo dużego rozdrobnienia materiału, udało się zidentyfikować kilka form naczyń, głównie pucharów (ryc. 14:1, 8, 9; 15:7), mis (14:5, 11) i amfor, na których obecność wskazują również wydzielone ucha kolankowate umieszczane na lub powyżej największej wydętości brzuśców naczyń (ryc. 14:10; 15:3, 5). Ponadto wyróżniono fragmenty naczyń miniaturowych (o grubości 2 i 3 mm), wspomnianego już naczynia szerokootworowego w typie wazy (ryc. 14:7) oraz naczynia sitowatego (ryc. 15:11).

Wśród analizowanych materiałów wyróżniono 111 fragmentów krawędzi naczyń, które najczęściej były formowane jako zaokrąglone (ryc. 14:2, 6 – 9, 12; 15:1, 7, 13; 16:10) lub rzadziej prosto (ryc. 14:11; 15:11) i skośnie ścięte (ryc. 14:1; 15:10, 12). Ponadto występują także pojemniki o pogrubionej krawędzi (ryc. 14:5; 16:1).

W czasie badań pozyskano 33 fragmenty dna pochodzących z różnych naczyń, wśród których z reguły występują dna płaskie (ryc. 14:3; 15:9) lub sporadycznie (2 obserwacje) ze słabo wydzieloną stopką (ryc. 15:4). Zainwentaryzowano również 13 uch, z których 8 to formy kolankowate (ryc. 14:10; 15:3, 5), a 5 zachowanych jest w niewielkich fragmentach, uniemożliwiających identyfikację typu.

W analizowanym zbiorze wyróżniono zaledwie 27 fragmentów ornamentowanych, do zdobienia których wykorzystano elementy wykonane w technice odciskania, nacinania i plastyczne (ryc. 13). Tworzą one wątki jednoelementowe proste lub zwielokrotnione proste. Pierwszy, najliczniejszy element zdob-

Ryc. 13. Krzyżanówek stan. 10, pow. Kutno, woj. łódzkie. Wątki ornamentacyjne na fragmentach naczyń kultury pucharów lejkowatych.

Fig. 13. Krzyżanówek site 10, district of Kutno, province of Łódź. Decorative motifs on fragments of vessels from the Funnel Beaker culture.

niczy wyróżniony w 14 przypadkach, to pionowe, dość regularne, prostokątne stempelki umieszczone w partii przykrawędnej naczynia, wyłącznie po stronie zewnętrznej. Ornament ten występuje dookoła w sposób ciągły (ryc. 14:9; 15:1, 7, 10, 12) lub w grupach po kilka odcisków rozdzielonych przestrzeniami nieornamentowanymi (ryc. 14:1, 8). W jednym przypadku zaobserwowano zdobnictwo stemplem zdwojonym (ryc. 14:2). Fragmenty o powyższej ornamentyce wyróżniono wśród materiałów odkrytych przede wszystkim w hektarze I i III. Tylko jeden ułamek pozyskano z ara 14, hektara IX (ryc. 15:12). Na 6 fragmentach pochodzących ze strefy podkrawędnej zaobserwowano listwy plastyczne modyfikowane odciskami palca. Z uwagi na wielość ułamków tylko w jednym przypadku możliwe było połączenie ornamentu z typem, szerokootworowego naczynia wazowatego (ryc. 14:7). Fragmenty z listwą plastyczną wyróżniono w różnych częściach wykopu. Ponadto wydzielono wylew naczynia z nacinaniem krawędzi, które można określić jako delikatne karbowanie. Zdobnictwo brzuśców zaobserwowano na 5 ułamkach. Technika odciskania, ale tym razem stemplem o nieregularnym zakończeniu, wykonano ornament zaobserwowany na brzuścach dwóch naczyń (ryc. 15:6, 8). W jednym przypadku wyróżniono uszkodzony element nacinany (ryc. 14:6), a dwa ostatnie ułamki są tak małe, że nie jest możliwe określenie nawet typu zdobnictwa.

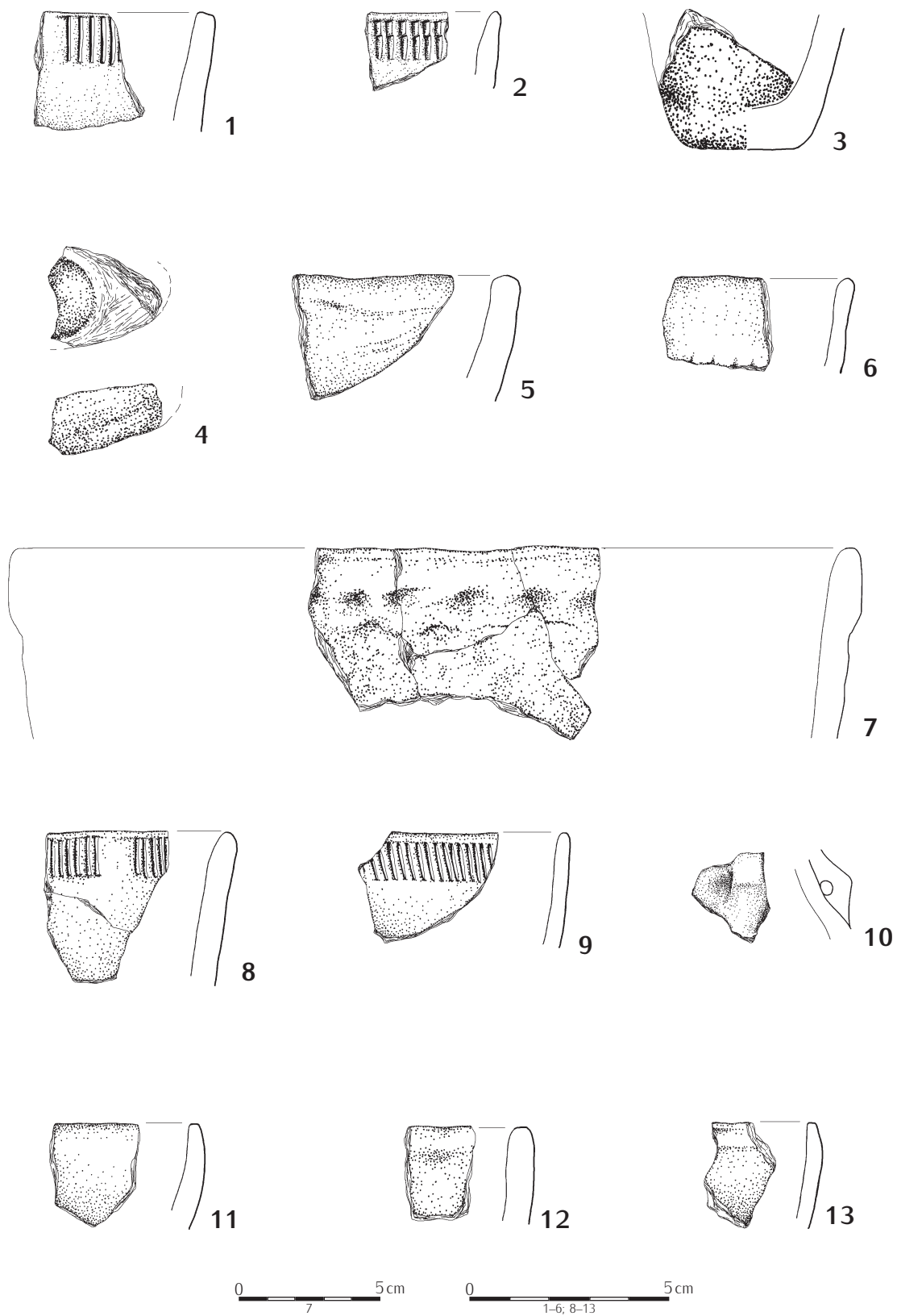
Do ceramiki nienaczyniowej można zaliczyć fragment przęślika (ryc. 16:3) oraz 4 ułamki pochodzące od łyżek (ryc. 14:4; 16:2). Wydzielono również gliniany przedmiot o bliżej nieokreślonym charakterze (ryc. 15:2), który może być kolejnym fragmentem łyżki lub częścią ucha wałeczkowatego. Przęślik należy do form stożkowatych, licznie występujących w inwentarzach KPL, szczególnie z fazy wióreckiej (por. np. T. Wiślański 1979; R. Grygiel 2016). Również łyżki wykonane z gliny są typowym elementem ceramiki KPL, choć w tym przypadku charakterystyczne są przede wszystkim dla zespołów z wczesnych faz rozwojowych KPL (por. E. Niesiołowska-Śreniowska 1994; S. Rzepecki 2004; R. Grygiel 2016; P. Papiernik, R. Brzejszczak 2018).

Narzędzia kamienne

Z KPL lub szerzej z osadnictwem neolitycznym związane są dwa fragmenty kamiennych narzędzi gładzonych (ryc. 16:4, 5). Stan zachowania pozwala jedynie na określenie ich jako części toporów, bez możliwości bliższej charakterystyki typologicznej. Pierwszy z nich został odkryty w na powierzchni stanowiska (ryc. 16:5), a drugi w arze 77 hektara I (ryc. 16:4).

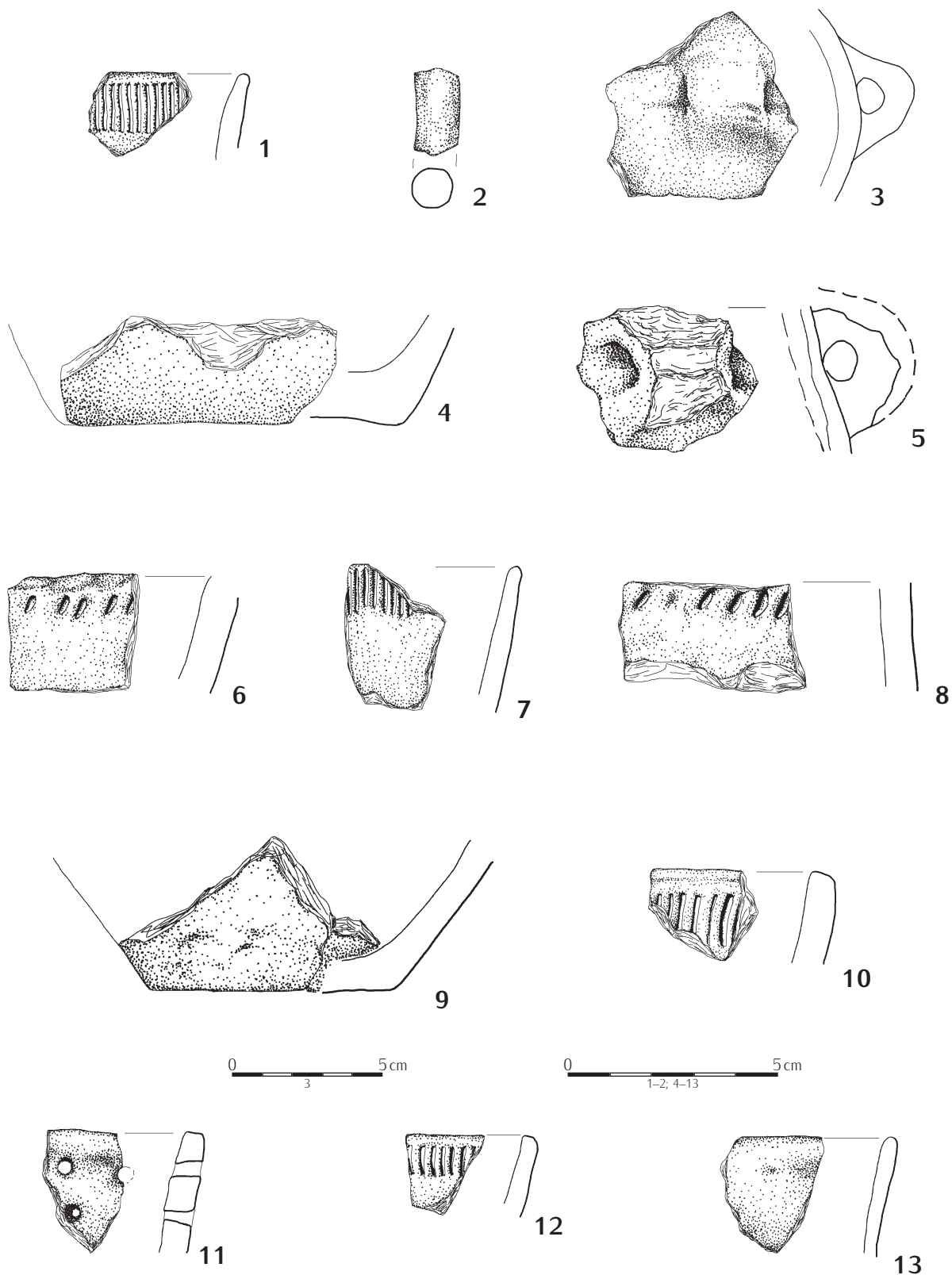
Chronologia

Określenie chronologii odkrytych źródeł KPL, przy braku datowania radiowęglowego, z konieczności musi być oparte na analizie ceramiki. Jednak z uwagi na rozdrobnienie materiałów oraz niewystarczającą ilość elementów charakterystycznych wnioskowanie należy ograniczyć do próby umiejscowienia oma-

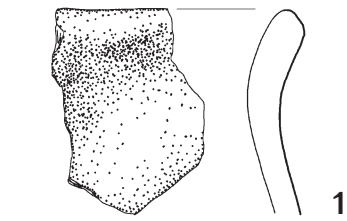
Ryc. 14. Krzyżanówek stan. 10, pow. Kutno, woj. łódzkie.
 1 – Ha I, Ar 7; 2 – Ha I, Ar 14; 3 – Ha I, Ar 24; 4 – Ha I,
 Ar 46; 5 – Ha I, Ar 48; 6 – Ha I, Ar 50; 7-9 – Ha I, Ar 50;
 10 – Ha I, Ar 77; 11-13 – Ha I, Ar 98.

Fig. 14. Krzyżanówek site 10, district of Kutno, prov-
 ince of Łódź – Ha I, Are 7; 2 – Ha I, Are 14; 3 – Ha I,
 Are 24; 4 – Ha I, Are 46; 5 – Ha I, Are 48; 6 – Ha I, Are
 50; 7-9 – Ha I, Are 50; 10 – Ha I, Are 77; 11-13 – Ha I,
 Are 98.

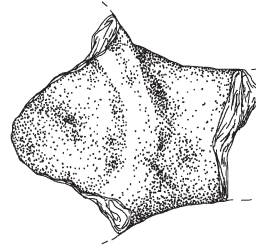

Ryc. 15. Krzyżanówek stan. 10, pow. Kutno, woj. łódzkie. 1, 2 - Ha III, Ar 1; 3 - Ha III, Ar 2, obiekt 286; 4 - Ha III, Ar 5; 5 - Ha III, Ar 6; 6, 7 - Ha III, Ar 12; 8 - Ha III, Ar 33; 9 - Ha III, Ar 96; 10 - Ha III, Ar 5, obiekt 360; 11 - Ha IX, Ar 9; 12 - Ha IX, Ar 14; 13 - Ha VIII, Ar 55.

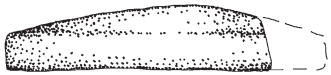
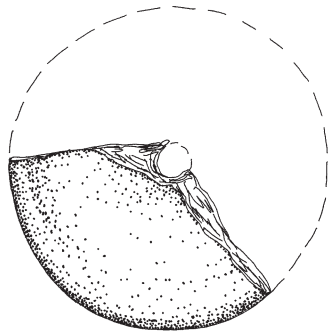
Fig. 15. Krzyżanówek site 10, district of Kutno, province of Łódź, 2 - Ha III, Are 1; 3 - Ha III, Are 2, feature 286; 4 - Ha III, Are 5; 5 - Ha III, Are 6; 6, 7 - Ha III, Are 12; 8 - Ha III, Are 33; 9 - Ha III, Are 96; 10 - Ha III, Are 5, feature 360; 11 - Ha IX, Are 9; 12 - Ha IX, Are 14; 13 - Ha VIII, Are 55.

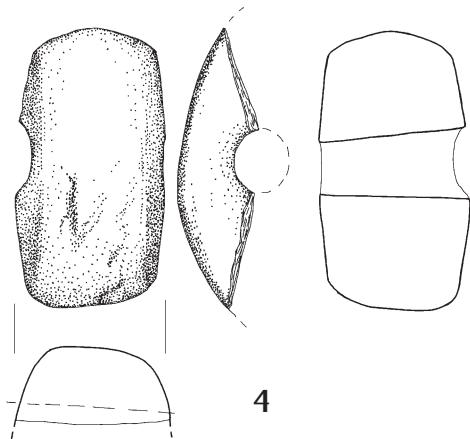
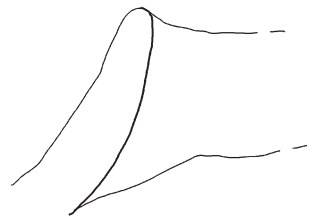
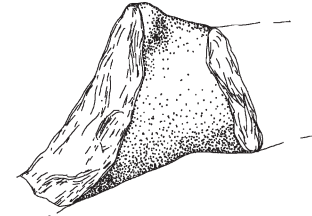
1

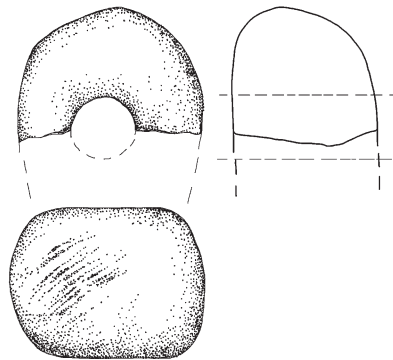
2

3

4

5

Ryc. 16. Krzyżanówek stan. 10, pow. Kutno, woj. łódzkie.
1, 2 - Ha VI, Ar 93; 3 - Ha VIII, Ar 48; 4 - Ha I, Ar 77;
5 - z powierzchni stanowiska.

Fig. 16. Krzyżanówek site 10, district of Kutno, province
of Łódź 1, 2 - Ha VI, Are 93; 3 - Ha VIII, Are 48; 4 - Ha I,
Are 77; 5 - from the surface of the site.

wianych źródeł w systematyce grupy wschodniej KPL (T. Wiślański 1979), ze szczególnym uwzględnieniem dobrze rozpoznanych terenów sąsiednich, tzn. Kujaw i Pojezierza Gostynińskiego. Zbiór ceramiki z Krzyżanówka charakteryzuje uboga ornamentyka, w której dominującą rolę odgrywa zdobnictwo regularnego, prostokątnego stempla umieszczanego pod wylewem naczyń, wyłącznie po stronie zewnętrznej. Należy zwrócić uwagę na brak motywu tzw. zygzaka, ani w formie samodzielnej ani też występującego w połączeniu z wyżej wspomnianym ornamentem. W analizowanym inwentarzu inne formy zdobnictwa wylewów są zdecydowanie mniej liczne, ale można wskazać tu na listwy plastyczne oraz na obecność karbowania brzegów. Na brzuścach zaobserwowano tylko nieregularne ornamente stempelkowe i nacinane umiejscowione w górnych partiach naczyń. Nie stwierdzono natomiast zdobnictwa w postaci różnego typu drabinek, czy też linii rytych. Powyższy zestaw ornamentyki charakterystyczny jest przede wszystkim dla początków fazy wióreckiej grupy wschodniej KPL (T. Wiślański 1979). W przypadku Kujaw należy wskazać na fazę IIIA wg A. Kośko (1981) lub początki fazy klasycznej w rejonie Brześcia Kujawskiego i Osłonek wg R. Grygiela (2016), a dla Pojezierza Gostynińskiego koniec fazy I i początek fazy II rozwoju osadnictwa KPL wg M. Rybickiej (2004). Z tych obszarów, jako inwentarze ceramiczne bliskie materiałom z Krzyżanówka można wskazać np. stanowisko 35 w Łojewie (M. Szmyt 1992), stanowisko 23 w Grzybowie (wykop III – M. Rybicka 2001) oraz stanowisko 1 w miejscowości Lipa (P. Papiernik, M. Rybicka 1998). Z terenów najbliższych Krzyżanówka, niestety bardzo słabo rozpoznanych pod względem osadnictwa z epoki kamienia, należy zwrócić uwagę na „bliźniacze” materiały KPL ze stanowiska 1 w Dzierzgówku (Równina Łowicko-Błońska – B. Muzolf, P. Muzolf, P. Papiernik, J. Wicha, D. K. Płaza, w druku) oraz ubogi zespół ze stanowiska 1 – 2 w Zgórzu (Równina Kutnowska – B. Muzolf, M. Frączak, P. Muzolf, D. K. Płaza 2015).

Umieszczenie źródeł KPL z Krzyżanówka w ramach początkowego etapu rozwoju fazy wióreckiej jest zgodne z wnioskami wynikającymi z analizy materiałów krzemienych (por. P. Papiernik, Materiały krzemienne, w tym tomie). Takie przyporządkowanie chronologiczne wspiera wyraźny udział w inwentarzu wyrobów z krzemienia czekoladowego, przy obecności innych surowców importowanych, w tym wołyńskiego i świeciechowskiego (por. L. Domańska 2013; P. Papiernik 2016).

Podsumowanie

W wyniku przeprowadzenia ratowniczych badań wykopaliskowych w Krzyżanówku zarejestrowano pozostałości osadnictwa KPL na powierzchni przekraczającej 2 ha. Odkryte w części środkowej stanowiska, stosunkowo liczne materiały ceramiczne i krzemienne wraz z obiektami wziemnymi wskazują na istnienie osady z początków fazy wióreckiej (ryc. 10). Osada ta została rozpoznana na powierzchni co najmniej kilkunastu arów i zapewne kontynuuje się w części niezbadanej hektara II i IV. Pozostałe źródła odkryte w wykopie i przypisywane KPL mogą wskazywać na gospodarcze wykorzystywanie bezpośredniego zaplecza osady oraz na istnienie dodatkowych epizodów osadniczych o młodszej chronologii.

Powyższa charakterystyka nie wyczerpuje jeszcze problematyki KPL na stanowisku i w jego najbliższej okolicy. Kolejne istotne informacje przyniosły wzmiankowane już badania nieinwazyjne (R. Brzejszczak, J. Wicha, w tym tomie) oraz prace ratownicze wykonane w pasie autostrady na sąsiednim stanowisku 1 – 7 w Kaszewach Kolonii (por. ryc. 5; R. Brzejszczak, T. Matysiak 2011). W czasie tych badań, po raz pierwszy na obszarze Równiny Kutnowskiej, rozpoznano wielohektarowy kompleks osadniczy, potwierdzający stałe zasiedlenie tego obszaru przez ludność KPL. Rozpoznane w Krzyżanówku wzorce kulturowe czytelne w materiałach ceramicznych i krzemienych, są bliskie regułom obowiązującym na obszarze Kujaw i Pojezierza Gostynińskiego. Na tych terenach należy poszukiwać źródła impulsów kulturowych bądź migracyjnych, które w początkach fazy wióreckiej doprowadziły do objęcia osadnictwem KPL terenów przylegających od strony południowej do Kujaw.

Osadnictwo kultury ceramiki sznurowej

Źródła

Ratownicze badania wykopaliskowe w Krzyżanówku ujawniły pozostałości osadnictwa również KCSz, do których zaliczono 198 fragmentów naczyń (tabela 2), dwie jamy osadnicze (ryc. 17, 116), skupienie ceramiki (ryc. 17, 116) oraz część inwentarza krzemienno-krzemianowego (por. P. Papiernik, *Materiały krzemienne*, w tym tomie). Źródła te nie tworzą jednej strefy zasiedlenia, bowiem odkryto je w różnych częściach wykopu, na sumarycznej powierzchni przekraczającej 1,5 ha. Wśród nich wyróżniono trzy, jak się wydaje bardziej zwarte zespoły, które związane są z zarejestrowanymi obiektami.

Pierwszą grupę materiałów odkryto w stosunkowo małym (o wymiarach 50×38 cm, przy głębokości 22 cm) obiekcie 138 (tabela 12), zarejestrowanym w arze 3 hektara I (ryc. 17, 116). W czasie badań zinwentaryzowano tu 14 fragmentów ceramiki (tabela 2), 3 niecharakterystyczne wyroby wykonane z miejscowego krzemienia bałtyckiego (tabela 6) oraz 4 drobne, źle zachowane kości zwierzęce. W czasie opracowania okazało się, że odkryte ułamki ceramiki pochodzą z części górnej naczynia, prawdopodobnie w typie garnka, o krótkiej lekko wychylonej szyi (ryc. 20:1). Zostało ono wykonane z gliny bez widocznej makroskopowo domieszki schudzającej. Zaobserwowana grubość ścianek wynosi 5 i 6 mm. Na jednym, najniższym usytuowanym fragmencie (por. ryc. 20:1), po jego stronie wewnętrznej widoczne są ślady tzw. miotłkowania. Omawiane naczynie do KCSz zaliczono na podstawie cech technologii wykonania. Jednak, należy zauważyć, że takie formy garnków nie są charakterystyczne dla omawianej kultury, a częściej spotykane są w początkach epoki brązu. Na terenach niżowych można tu wskazać na zespoły fazy (kultury) protomierzanowickiej (S. Kadrow, J. Machnik 1996), które dawniej łączone były z kulturą Chłopice-Vesele (J. Machnik 1978).

Drugą, najliczniejszą grupę materiałów KCSz odkryto w obiekcie 54 zarejestrowanym na granicy hektara III i IV (ary 1, 2, 91, 92 – ryc. 17, 116). Obiekt ten w terenie manifestował się jako dużych rozmiarów jama (o wymiarach 366×318 cm) o nieregularnym kształcie i nieckowatym profilu o miąższości do 87 cm. Na poziomie identyfikacji, w partii środkowej zaobserwowano skupienie kamieni, które należy interpretować jako pozostałość paleniska. W części zachodniej natomiast można było wyróżnić czytelne w profilu przegłębienie, które może być śladem po słupie (ryc. 21:6). Powyższe obserwacje wskazują na wyspecjalizowaną funkcję obiektu, zapewne o charakterze gospodarczym. W wypełniku obiektu 54 natrafiono na 72 fragmenty naczyń, wiór retuszowany wykonany z surowca czekoladowego (ryc. 39:7) i grocik sercowaty z krzemienia narzutowego (ryc. 39:1). Wśród ułamków ceramiki 17 pochodzi z górnej partii pucharu o lekko rozchylonej szyi, zdobionej strefowym ornamentem odcisków sznura (ryc. 21:10). Zapewne z części dolnej tego naczynia pochodzi kolejnych 13 fragmentów, z których 7 po stronie wewnętrznej ma zachowaną przywrę substancji organicznej. Ścianki opisywanego pucharu są grubości 4 i 5 mm, i po stronie wewnętrznej noszą ślady tzw. miotłkowania. Pozostałe fragmenty odkryte w obiekcie 54 pochodzą od co najmniej 5 pojemników. Wśród nich jest kolejny puchar zdobiony odciskami sznura na szyi, w układzie strefowym (ryc. 21:9), naczynie ornamentowane odciskami palca pod wylewem (ryc. 21:7) oraz dwie bliżej nieokreślone, średniościenne formy nieornamentowane (ryc. 21:8). Większość materiałów ceramicznych z obiektu 54 wykonano z gliny z domieszką drobnego lub bardzo drobnego szamotu dodanego w ilości małej lub bardzo małej, ale zauważalnej makroskopowo. Tylko w przypadku 3 fragmentów można wskazywać brak domieszki schudzającej.

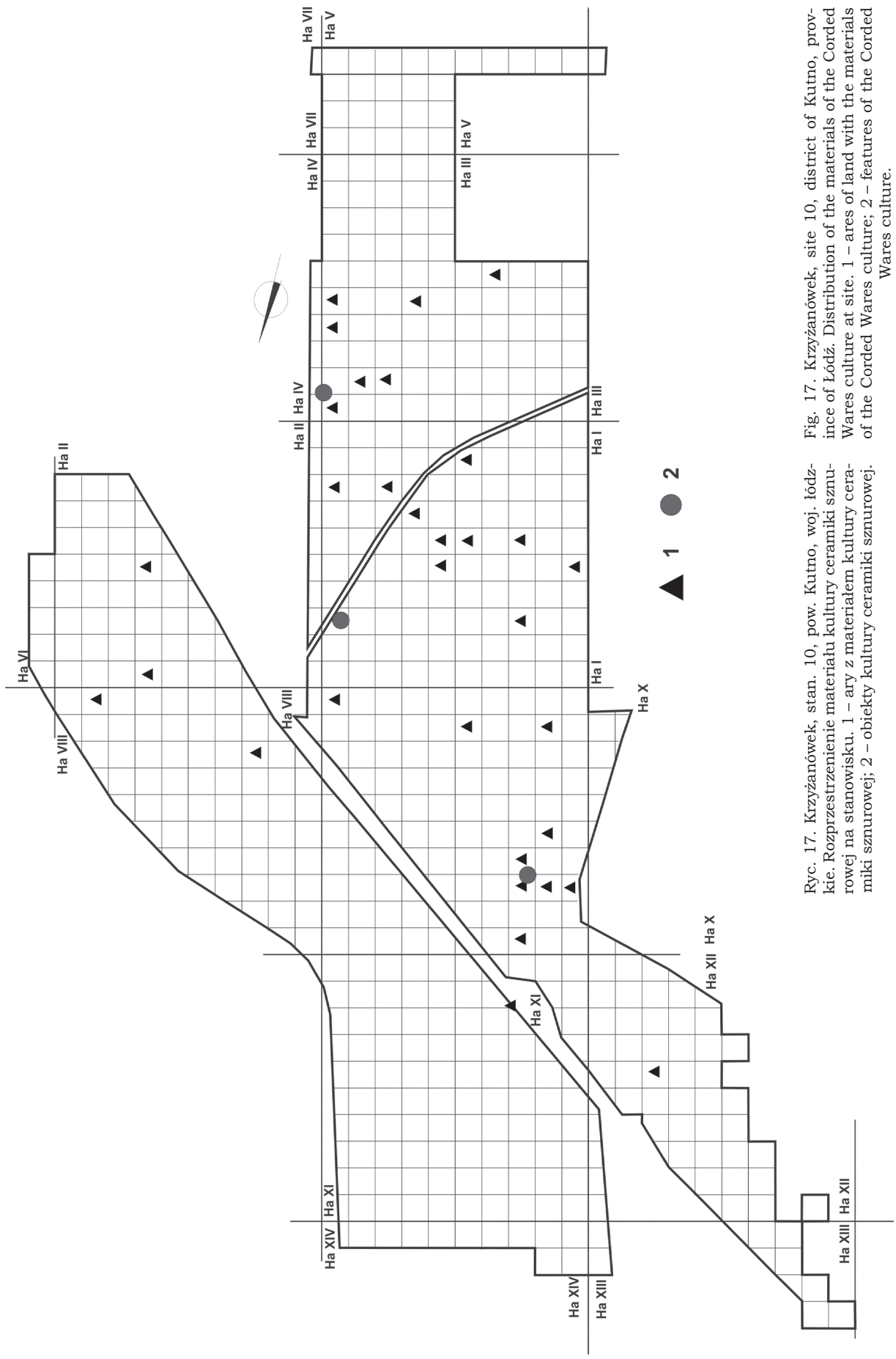
Ze wzmiankowanej już substancji organicznej wykonano metodą AMS w Poznańskim Laboratorium Radiowęglowym oznaczenie C-14. Otrzymany wynik wynoszący 3870±35 (Poz - 139995) z prawdopodobieństwem 68.3% należy odnosić do okresu od 2454 do 2291BC, a z prawdopodobieństwem 95.4% do 2463 – 2208BC (ryc. 19).

Trzecią grupę materiałów wyeksplorowano w arach 73 i 74 hektara IX. W czasie badań ratowniczych odkryto tu skupienie fragmentów ceramiki określone jako obiekt 729 (ryc. 17; 116). W jego skład wchodziło 21 ułamków, w tym 17 pochodzących z esowatego pucharu o rozchylonej szyi ornamentowanej odciskami sznura w układzie strefowym (ryc. 22:4). Naczynie to wykonano z gliny schudzonej drobnym szamotem, dodanym w ilościach małej lub bardzo małej. Jego zmierzone grubości ścianek wynoszą 7 i 8 mm. W dolnej części pucharu widoczne pozostałości tzw. miotłkowania. W warstwie ara 73 i 74

Tabela 2. Krzyżanówek, stan. 10. Inwentarz ceramiki KCSz.

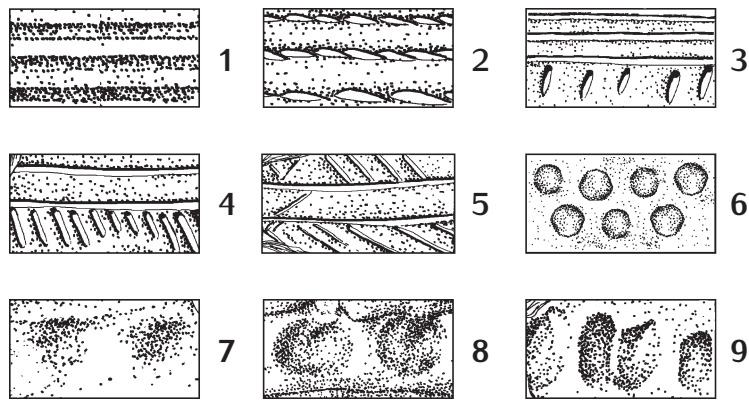
Lokalizacja			Brzegi		Brzuśce		Dna	Ucha	Razem	Uwagi
ha	ar	obiekt	niezdobione	zdobione	niezdobione	zdobione				
I	3	138	4		10				14	
I	8	-		2					2	
I	28	-		1					1	
I	37	-	1						1	
I	45	-		1					1	
I	46	-				1			1	
I	56	-		1					1	
I	59	-				1			1	
I	73	-			8				8	
I	76	-			3				3	
I	95	-						1	1	
II	31	-	2		6		1		9	
II	35	-		2					2	
III	1	-		3					3	
III	4	-			2				2	
III	5	364				1			1	obiekt KPL
III	12	-	1	3	2		1		7	
III	12	291		1					1	obiekt KPL
III	22	-					2		2	
III	35	-				1			1	
III	66	-			3	1			4	
III/IV	1/2/91/92	54	2	7	53	10			72	
VIII	20	-			1				1	
VIII	78	-		1					1	
IX	10	-			2				2	
IX	59	-			1				1	
IX	71	-	1						1	
IX	73	-	1		20				21	
IX	73/74	729		4	17				21	skupisko ceramiki
IX	74	-		1					1	
IX	83	-			3				3	
IX	85	-			4				4	
IX	89	-			1				1	
IX	93	732			1				1	obiekt KT
XI	79	-		1					1	
XII	26	-				1			1	
Ogółem			12	28	137	16	4	1	198	

Ryc. 17. Krzyżanówek, stan. 10, pow. Kutno, woj. łódzkie. Rozprzestrzenienie materiału kultury ceramiki sznurowej na stanowisku. 1 – ary z materiałem kultury ceramiki sznurowej; 2 – obiekty kultury ceramiki sznurowej.

Fig. 17. Krzyżanówek, site 10, district of Kutno, province of Łódź. Distribution of the materials of the Corded Ware culture at site. 1 – areas of land with the materials of the Corded Ware culture; 2 – features of the Corded Ware culture.

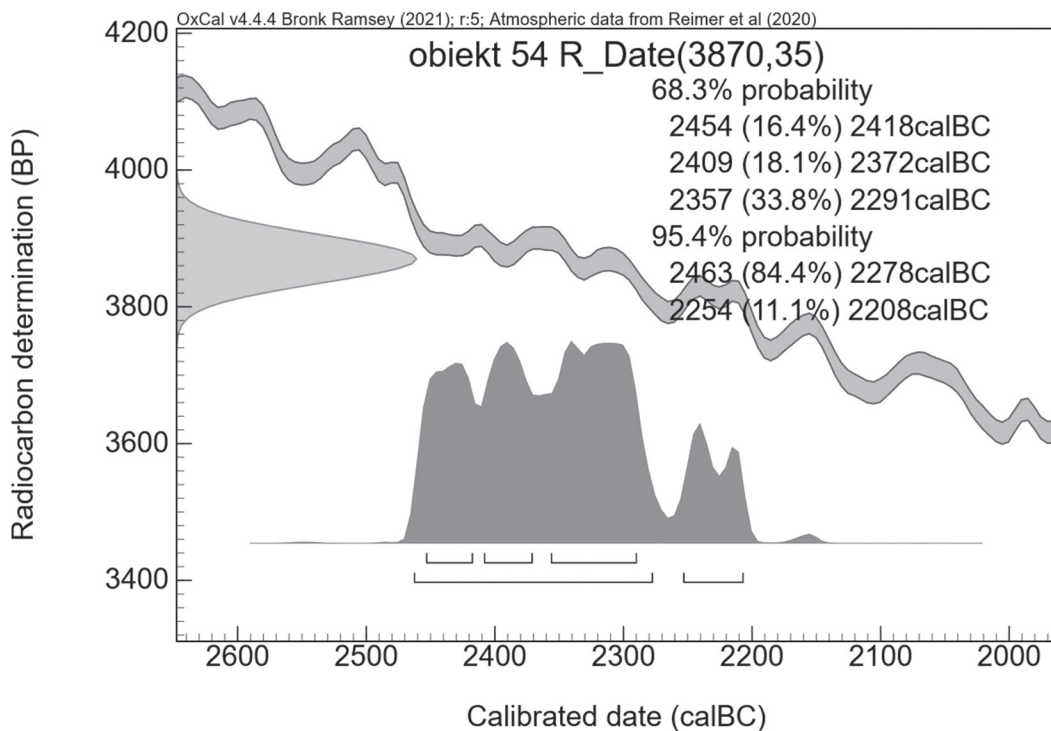

Ryc. 18. Krzyżanówek stan. 10, pow. Kutno, woj. łódzkie. Wątki ornamentacyjne na fragmentach naczyń kultury ceramiki sznurowej.

Fig. 18. Krzyżanówek site 10, district of Kutno, province of Łódź. Decorative motifs on the vessels of the Corded Ware culture.

zarejestrowano jeszcze 24 fragmenty ceramiki, w tym kolejne dwa z opisanego powyżej naczynia. Pozostałe ułamki pochodzą z co najmniej 3 naczyń, w tym jednego ornamentowanego odciskami sznura (ryc. 22:1) oraz dwóch form cienkościennych (grubość ścianek od 3 do 5 mm), miotłkowanych po stronie zewnętrznej, wykonanych z gliny z domieszką drobnego szamotu i piasku.

Pozostałe 69 fragmentów ceramiki zaliczonych do KCSz odkryte zostały pojedynczo lub w małych grupach, w różnych częściach wykopu, głównie w hektarze I, II i IX (tabela 2, ryc. 17). Wśród nich są ułamki 7 naczyń zdobionych odciskami sznura (ryc. 20:4 – 6; 22:3) w układzie strefowym (ryc. 20:4; 22:3), segmentowym (ryc. 20:6) lub w połączeniu z linią rytą (ryc. 20:5). W 5 przypadkach zaobserwo-

Ryc. 19. Krzyżanówek stan. 10, pow. Kutno, woj. łódzkie. Wyniki kalibracji oznaczenia C-14 z obiektu 54.

Fig. 19. Krzyżanówek site 10, district of Kutno, province of Łódź. Results of the calibration of the C-14 marking from feature 54.

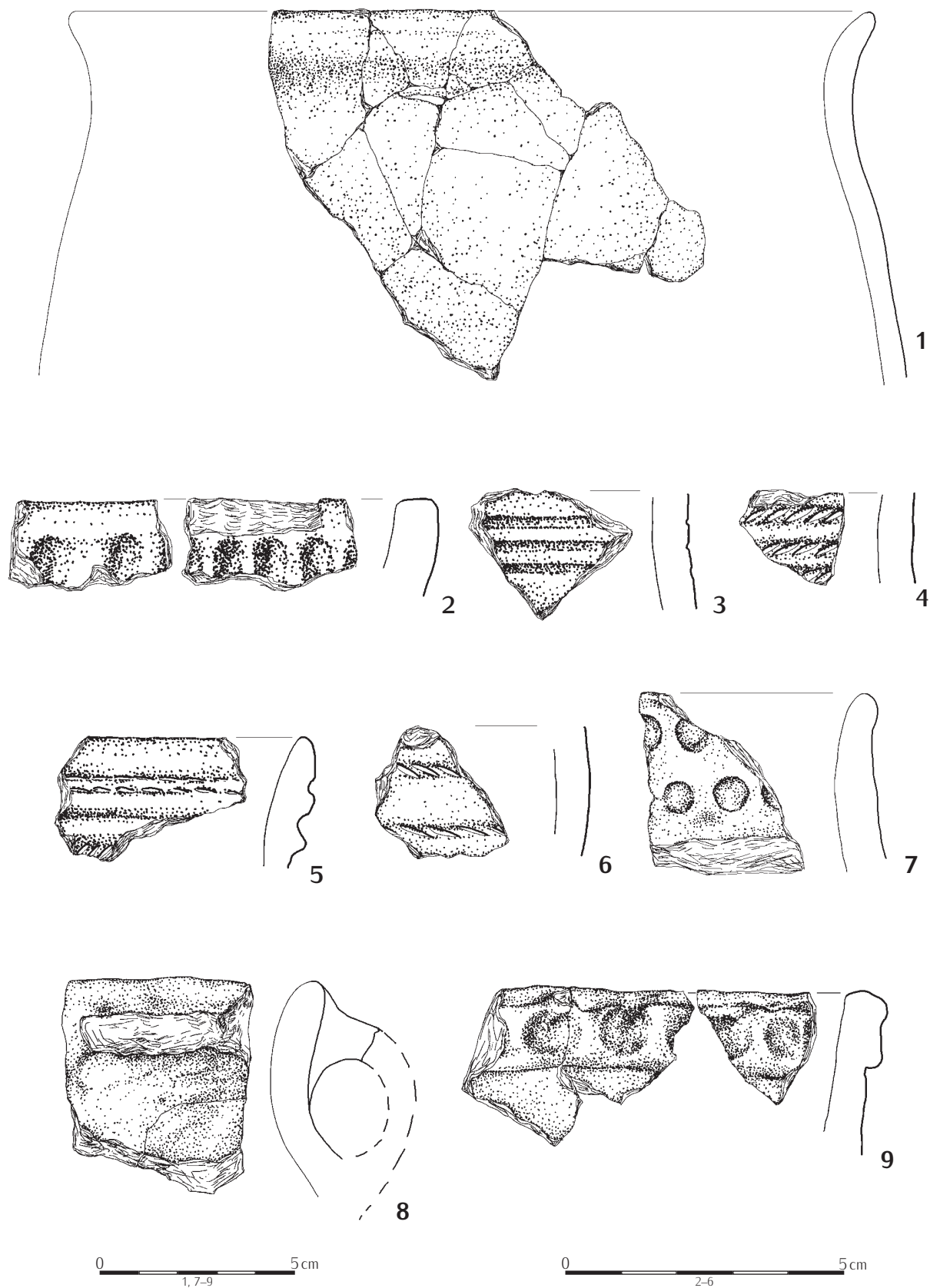
wano zdobnictwo linii rytych, występujących na szyi (ryc. 20:3) lub w połączeniu z odciskami stempla na górnej części brzuśca (ryc. 21:1, 6). Technika rycia wykonano również, występujący dwukrotnie, ornament tzw. jodełki, w układach segmentowym (ryc. 21:4). Ciekawym motywem zdobniczym są odciski dużego, kolistego stempla pokrywającego górną część naczynia (ryc. 20:7), do którego bezpośrednią analogię stanowią materiały odkryte na stanowisku 40 w Jankowie (gm. Piątek, woj. łódzkie – por. J. Czebreszuk, M. Szmyt 2006, tab. VI: 1, 4, 5), położonym ok. 10 km na południe od Krzyżanówka. Zarejestrowano również 7 fragmentów naczyń zaopatrzonych w różnego typu listwy plastyczne modyfikowane odciskami palca (ryc. 20:2, 9; 21:2, 3; 22:2). W przypadku 4 ułamków można przypuszczać, że są one związane z pojemnikami w typie garnka (ryc. 20:9; 21:2; 22:2). W opisywanym zbiorze wyróżniono 4 fragmenty różnych den, w tym 3 formy z dobrze wydzieloną stopką. Do ceramiki KCSz zaliczono również fragment szerokiego, taśmowatego ucha (ryc. 20:8) wyprowadzonego z krawędzi dzbana o krótkiej, rozchylonej szyi.

Wszystkie wyżej wymienione fragmenty są wykonane według receptury gliny, w której domieszkę schudzącą stanowi drobny szamot lub szamot z piaskiem dodawany w ilości małej lub bardzo małej. W kilkunastu przypadkach odnosi się wrażenie, że glina jest pozbawiona jakiegokolwiek domieszki.

Charakterystyka osadnictwa KCSz

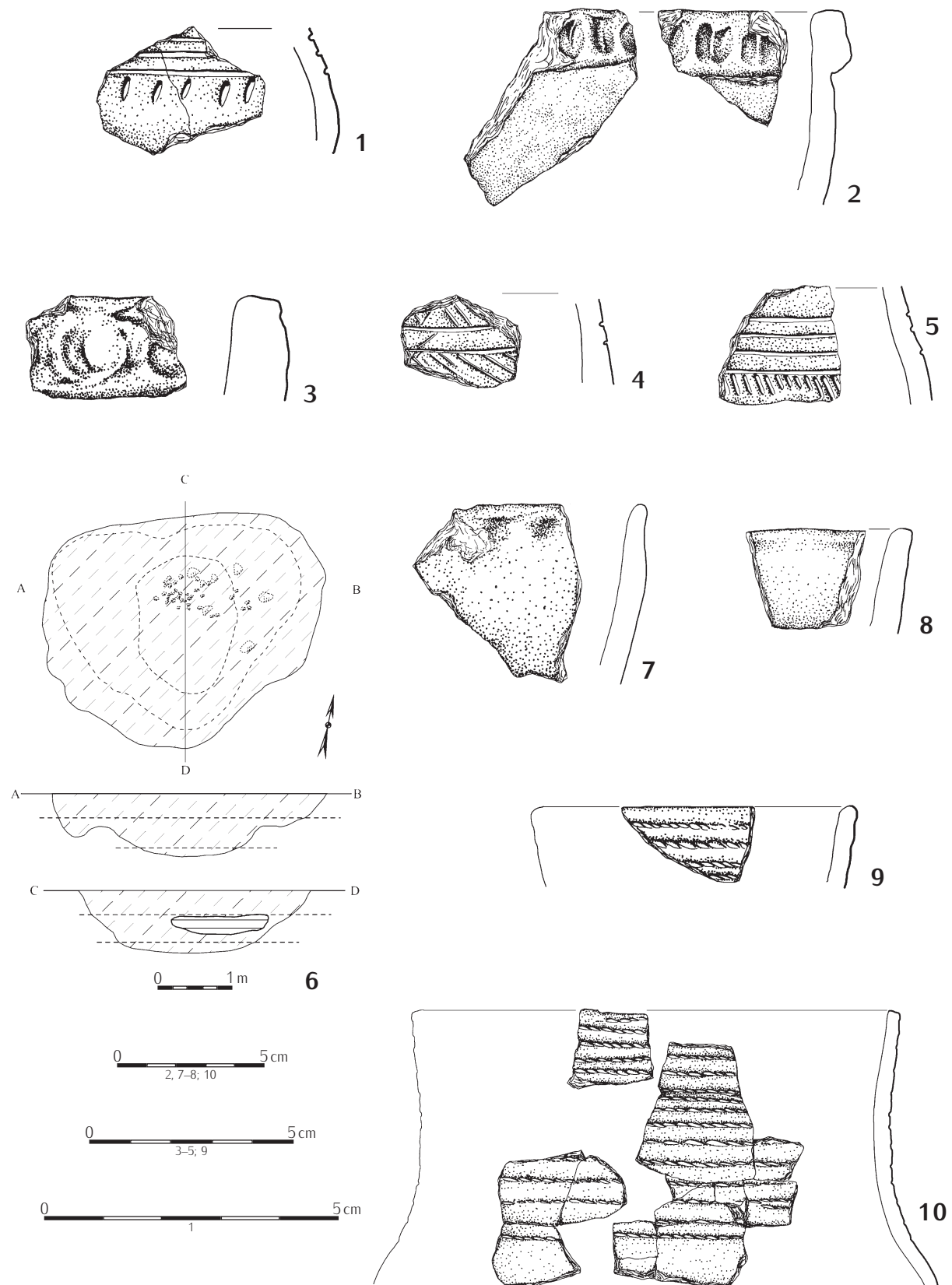
Badania wykopaliskowe przeprowadzone w Krzyżanówku doprowadziły do odkrycia źródeł archeologicznych świadczących o wielokrotnym zasiedleniu stanowiska przez społeczności KCSz. Dowodzi tego przede wszystkim obszar występowania materiałów tej kultury, który w sumie przekracza powierzchnię 1,5 ha. Rozpoznane zdobnictwo i morfologia naczyń wskazuje na obecność materiałów o zróżnicowanej chronologii. Tradycje „starsznurowe” reprezentowane są m.in. przez różnego typu ornamentykę linii rytych występujących samodzielnie (ryc. 20:3) lub w połączeniu z odciskami stempla (ryc. 21:1, 6) oraz w postaci tzw. jodełki (ryc. 21:4). Na młodsze fazy rozwojowe wskazują wyniki oznaczenia C-14 z obiektu 54 (ryc. 19), które chronologicznie można korelować z rozwojem tzw. grup lokalnych KCSz wg. J. Machnika (1979) lub fazy III w Małopolsce (wg. P. Włodarczaka 2006; por. też P. Jarosz, P. Włodarczyk 2007), a w przypadku Kujaw grup kulturowych określonych przez J. Czebreszuka (1996; 2001) mianem KCSz 3 i KCSz 4. Z takim datowaniem zgodna jest wymowa znacznej części materiałów ceramicznych z Krzyżanówka, które dokumentują obecność w inwentarzu dużych pucharów zdobionych strefowym ornamentem sznurowym (ryc. 21:10; 22:4) oraz różnego typu garnków (ryc. 20:1; 9; 21:2; 22:2), a także dzbanów (ryc. 20:8). Należy zwrócić uwagę na nie wyróżnienie elementów charakterystycznych dla najmłodszych zespołów KCSz, np. pucharów doniczkowatych, czy też rozbudowanego zdobnictwa brzuśców naczyń w postaci różnego typu festonów, „zwisających trójkątów”, wątków „krokwiastych” itp. (por. J. Machnik 1979; P. Włodarczyk 2006; J. Czebreszuk 1996; 2001; A. Matuszewska 2011). Istotne dla rozważań chronologicznych jest również określenie reguł stosowanych podczas wytwarzania ceramiki. Materiały z Krzyżanówka zostały wykonane z gliny z dodatkiem szamotu, czasem łączonym z piaskiem lub z tzw. czystej gliny, przy braku zastosowania tłucznia mineralnego. Powyższa receptura gliny na terenach niżowych łączona jest przede wszystkim z tradycją „starsznurową” (por. J. Kurzawa 2001). W przypadku Kujaw, wg. J. Czebreszuka (1996, 2001) stosowanie domieszki mineralnej ma walor chronologiczny i jest wyznacznikiem młodszych ugrupowań KCSz.

Na podstawie przeprowadzonych badań, należy przypuszczać, że na terenie stanowiska w Krzyżanówku funkcjonowało od kilku do nawet kilkunastu niewielkich obozowisk. Ich pozostałościami są nieliczne materiały zabytkowe, składające się z fragmentów kilku naczyń, nielicznych wyrobów krzemienych oraz pojedynczych obiektów zagłębionych w podłoże, rejestrowanych na powierzchni rzędu 1 lub 2 arów. Okrycie materiałów ruchomych, rozpoznanie reguł osadniczych oraz wykonanie pierwszego oznaczenia C-14 zasadniczo wzbogaca dotychczasową wiedzę na temat osadnictwa KCSz na terenie szeroko pojmowanej Polski środkowej, które do tej pory znano z kilku przypadkowych odkryć (H. Wiklak 1971) lub poświadczane są ubogimi zbiorami pozyskanymi w czasie badań ratowniczych kilku stanowisk (por. P. Papiernik 2010; L. Czerniak, J. Kabaciński 2003; J. Czebreszuk, M. Szmyt 2006; B. Muzolf, M. Frączak, P. Muzolf, D. K. Płaza 2015).

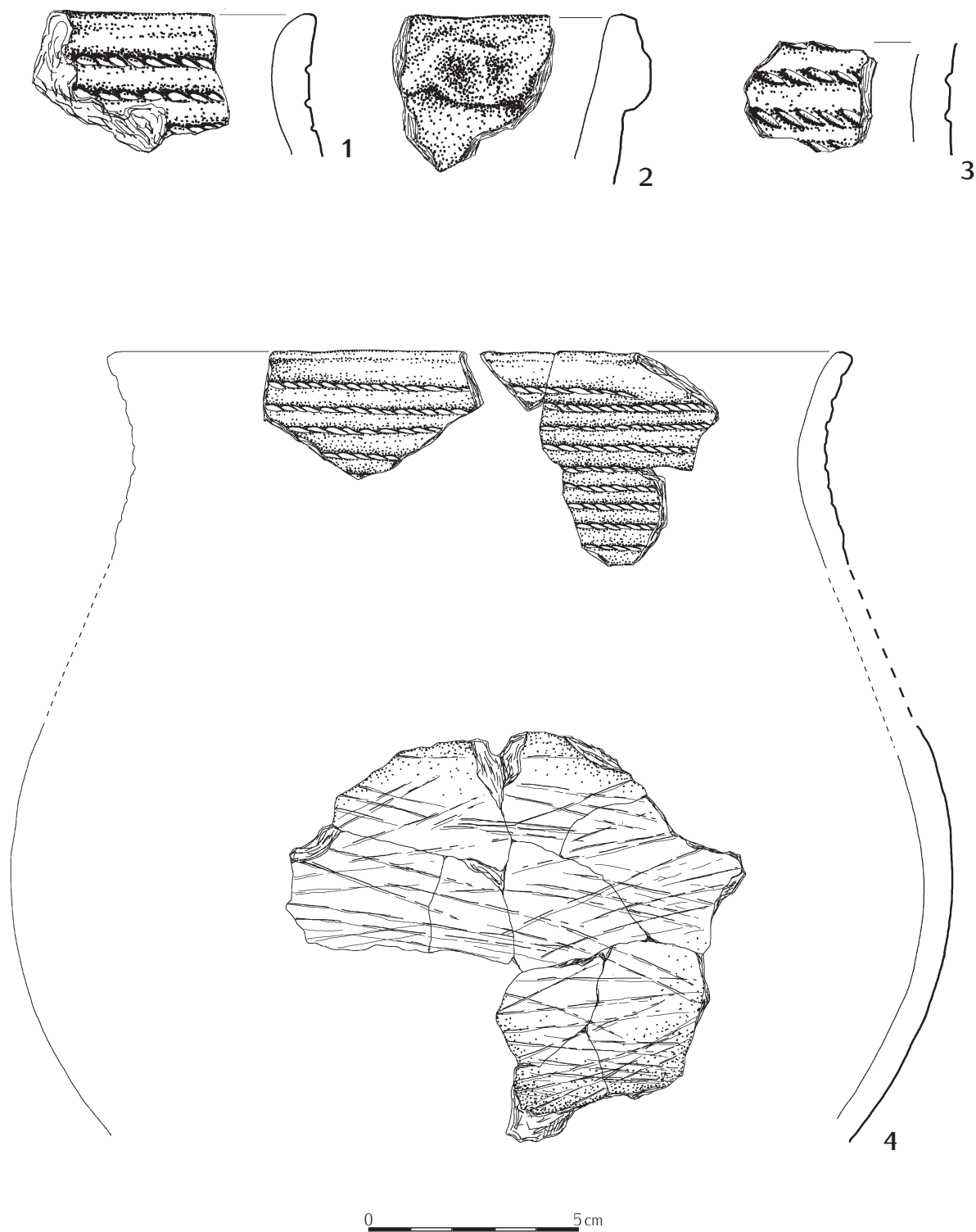
Ryc. 20. Krzyżanówek stan. 10, pow. Kutno, woj. łódzkie.
 1 – Ha I, Ar 3, obiekt 138; 2 – Ha I, Ar 8; 3 – Ha I, Ar 28;
 4 – Ha I, Ar 37; 5 – Ha I, Ar 45; 6 – Ha I, Ar 59; 7 – Ha I,
 Ar 46; 8 – Ha I, Ar 95; 9 – Ha III, Ar 11.

Fig. 20. Krzyżanówek site 10, district of Kutno, province
 of Łódź – Ha I, Are 3, feature 138; 2 – Ha I, Are 8; 3 – Ha
 I, Are 28; 4 – Ha I, Are 37; 5 – Ha I, Are 45; 6 – Ha I, Are
 59; 7 – Ha I, Are 46; 8 – Ha I, Are 95; 9 – Ha III, Are 11.

Ryc. 21. Krzyżanówek stan. 10, pow. Kutno, woj. łódzkie. 1 - Ha III, Ar 5, obiekt 364; 2 - Ha III, Ar 12; 3 - Ha III, Ar 12, obiekt 291; 4 - Ha III, Ar 35; 5 - Ha III, Ar 66; 6-10 - Ha IV/III, Ar 91/92/1/2, obiekt 54.

Fig. 21. Krzyżanówek site 10, district of Kutno, province of Łódź - Ha III, Are 5, feature 364; 2 - Ha III, Are 12; 3 - Ha III, Are 12, feature 291; 4 - Ha III, Are 35; 5 - Ha III, Are 66; 6-10 - Ha IV/III, Are 91/92/1/2, feature 54.

Ryc. 22. Krzyżanówek stan. 10, pow. Kutno, woj. łódzkie.
 1 - Ha IX, Ar 74; 2 - Ha VIII, Ar 78; 3 - Ha XII, Ar 26;
 4 - Ha IX, Ar 73, obiekt 729 i Ha IX, Ar 73.

Fig. 22. Krzyżanówek site 10, district of Kutno, province
 of Łódź - Ha IX, Are 74; 2 - Ha VIII, Are 78; 3 - Ha XII,
 Are 26; 4 - Ha IX, Are 73, feature 729 and Ha IX, Ar 73.

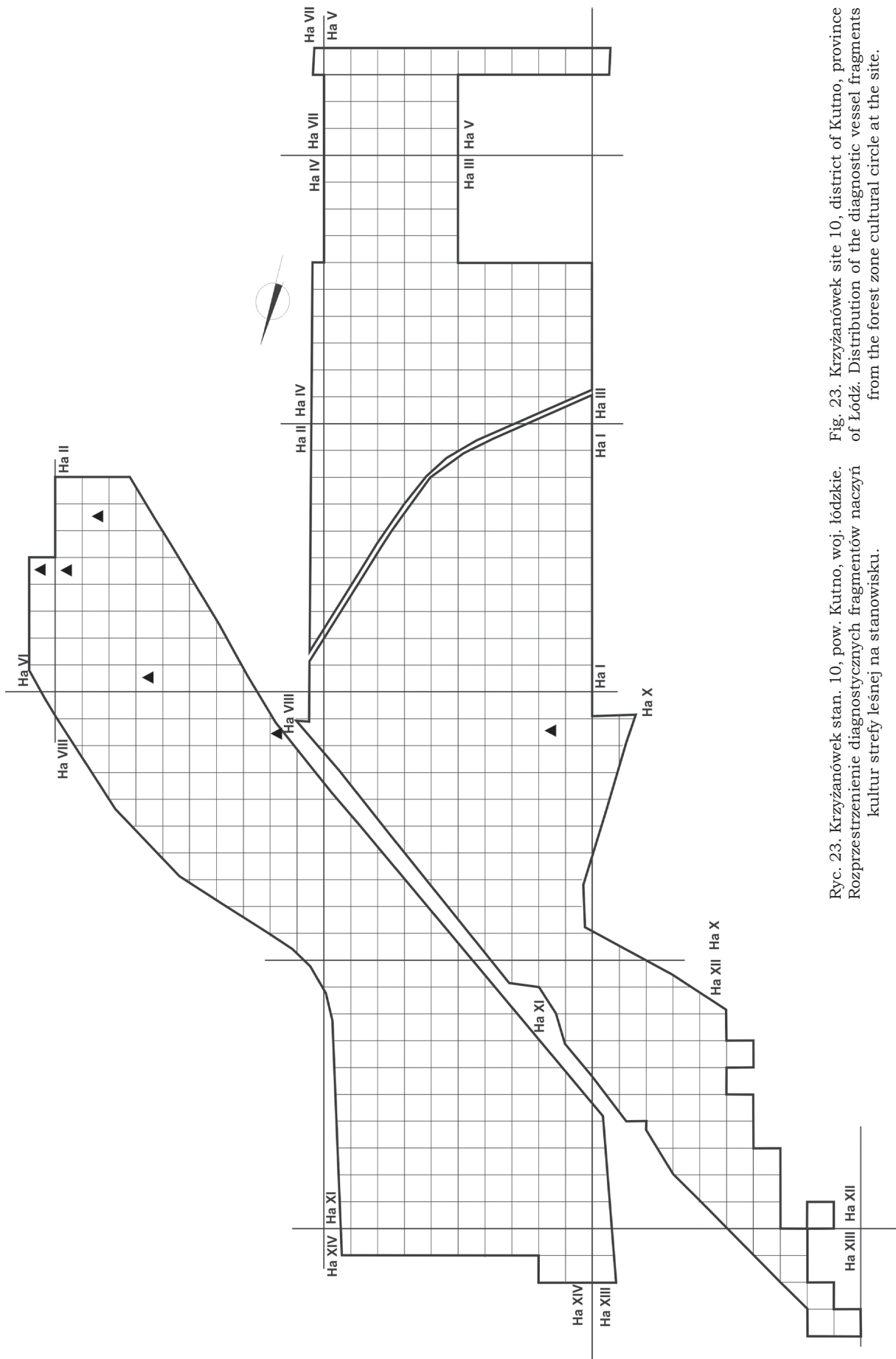
Rozpoznane w Krzyżanówku reguły zasiedlenia stanowiska są zgodne z dotychczasowymi poglądami o mobilnym, czy wręcz koczowniczym charakterze osadnictwa KCSz (por. J. Machnik 1979; P. Włodarczak 2006; J. Czebreszuk 1996; 2001; A. Matuszewska 2011). Podobne do Krzyżanówka odkrycia niewielkich osad i obozowisk są sygnalizowane coraz częściej z różnych obszarów Polski (por. np. J. Czebreszuk 1996; 2001; J. Machnik, E. Sosnowska, W. Cyhyłek 1997; A. Czekał-Zastawny i in. 2003; P. Papiernik 2004; 2018).

Osadnictwo kultur strefy leśnej

Z osadnictwem kręgu kultur strefy leśnej związanych jest co najmniej 6 fragmentów ceramiki odkrytych w różnych częściach wykopu (ryc. 23). Wśród nich wyróżniono:

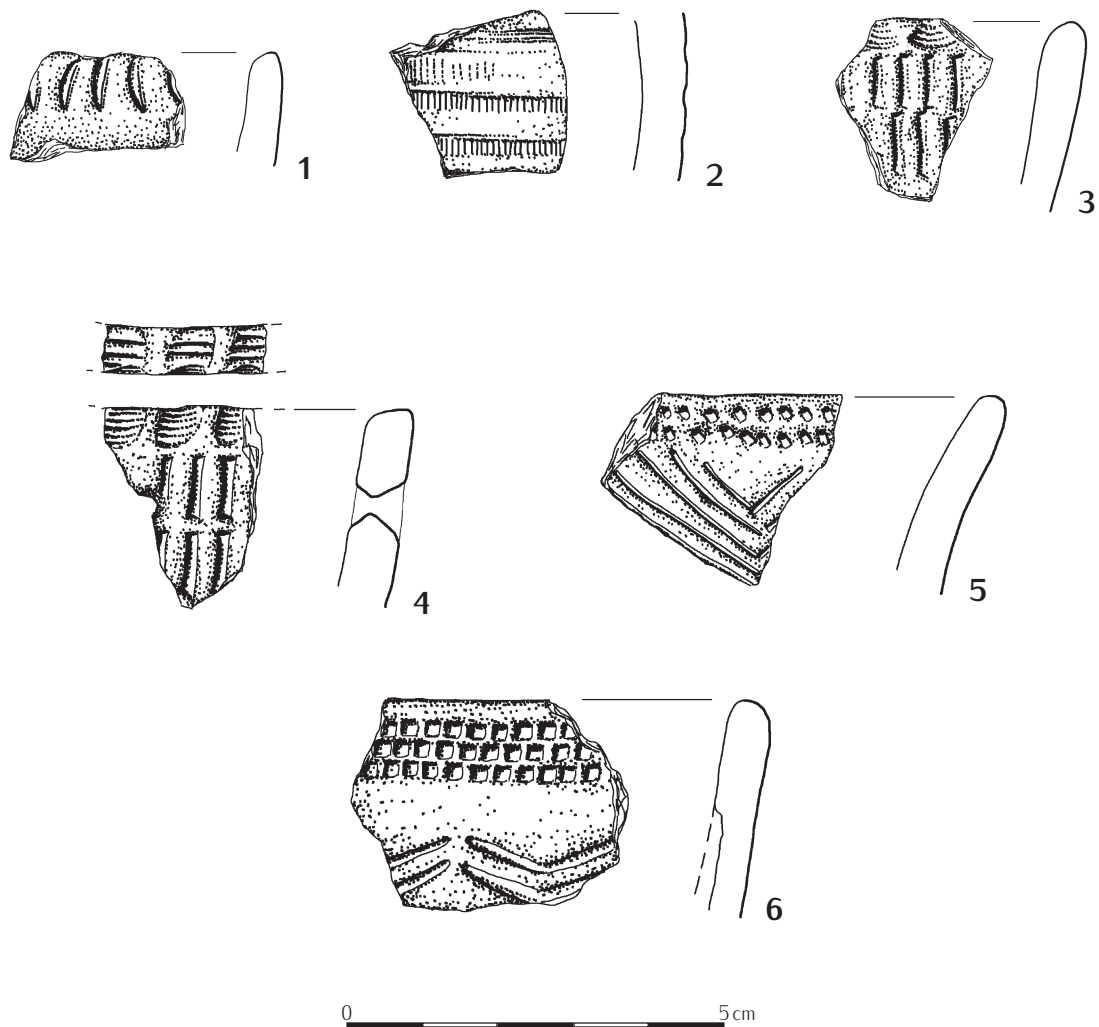
- dwa fragmenty wylewów naczyń zdobionych na krawędzi tzw. patykiem z owiniętym sznurem oraz za pomocą rzędów odcisków wykonanych prostokątnym stemplem (ryc. 24: 3, 4). W jednym przypadku jest zachowana część otworu, stanowiąca ślad perforacji naczynia (ryc. 24: 4).
- fragment wylewu naczynia z ornamentem „zwisających” trójkątów, które od góry zwieńczone są dwoma rzędami okrągłych stempelków (ryc. 24: 5)
- fragment naczynia zdobionego pod wylewem potrójnym rzędem odcisków prostokątnego stempla, a pod nim co najmniej podwójnym rzędem zygzaka (ryc. 24: 6)
- fragment naczynia z nacięciami krawędzi wykonanymi prawdopodobnie paznokciem (ryc. 24: 1)
- fragment brzuśca naczynia ze słabo zachowanym ornamentem cienkiego ściegu bruzdowego (ryc. 24: 2)

Z przytoczonych wyżej wątków ornamentacyjnych, typowych dla kultur strefy leśnej w Polsce środkowej (por. m.in. B. Józwiak 2003) uwagę zwracają motywy zdobienia patykiem owiniętym sznurem w połączeniu z prostokątnym stemplem występujący przede wszystkim w materiałach stosunkowo wczesnych (horyzont od HL2 i HL3 – wg B. Józwiak 2003). Zbliżone fragmenty naczyń odkryto m.in. na stanowisku nr 5 w Grabinie, w rejonie Płocka, gdzie zaliczone zostały do kultury niemeńskiej (M. Rybicka 1998). O podobnej wymowie chronologicznej są wątki okrągłych i prostokątnych stempelków obserwowane w połączeniu z rytymi trójkątami lub zygzakami (ryc. 24: 5, 6), które mogą wskazywać na wpływy kultury amfor kulistych, z fazy klasycznej (por. T. Wiślański 1979a, M. Szmyt 1998). Materiały zawierające elementy kultur leśnych i amfor kulistych odkryto na pobliskim stanowisku 1 – 2 w Zgórzu (B. Muzolf, M. Frączak, P. Muzolf, D. K. Płaza 2015). Nie jest wykluczone również, że opisywane fragmenty powinny być łączone z kulturą amfor kulistych. Młodszym elementem jest zapewne ornament cienkiego ściegu bruzdowego (ryc. 24: 2), który związany jest z okresem późnego neolitu lub wczesną epoką brązu (por. B. Józwiak 2003).

Ryc. 23. Krzyżanówek stan. 10, pow. Kutno, woj. łódzkie. Rozprzeszczenie diagnostycznych fragmentów naczyń kultur strefy leśnej na stanowisku. Fig. 23. Krzyżanówek site 10, district of Kutno, province of Łódź. Distribution of the diagnostic vessel fragments from the forest zone cultural circle at the site.

Ryc. 24. Krzyżanówek stan. 10, pow. Kutno, woj. łódzkie.
 1 – Ha II, Ar 5; 2 – Ha II, Ar, 31; 3 – Ha II, Ar 17; 4 – Ha
 VI, Ar 95; 5 – Ha IX, Ar 89; 6 – Ha VIII, Ar 89.

Fig. 24. Krzyżanówek site 10, district of Kutno, province
 of Łódź. 1 – Ha II, Are 5; 2 – Ha II, Are, 31; 3 – Ha II,
 Are 17; 4 – Ha VI, Are 95; 5 – Ha IX, Are 89; 6 – Ha VIII,
 Are 89.

